

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Dzieje księgozbiorów żeńskich klasztorów kontemplacyjnych wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej w XIX wieku

Author: Jolanta Gwioździk

Citation style: Gwioździk Jolanta. (2004). Dzieje księgozbiorów żeńskich klasztorów kontemplacyjnych wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej w XIX wieku. W: J. Gwioździk, E. Różycki (red.), Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI-XX wiek) : paralele i różnice (S. 444-456). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

JOLANTA GWIOŹDZIK

Uniwersytet Śląski, Katowice

Dzieje księgozbiorów żeńskich klasztorów kontemplacyjnych wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej w XIX wieku

W proces kształtowania się kultury na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej istotny wkład wносиły zakony kontemplacyjne, związane z życiem religijnym, kulturalnym i narodowym społeczeństwa, w którym funkcjonowały. O rozwoju kultury umysłowej w klasztorach żeńskich świadczyły powstające i przechowywane tam księgozbiory, stanowiące wykładnik jej poziomu i jakości, wyznawanego i realizowanego systemu wartości zakonnych oraz związanych z duchowością epoki. W literaturze przedmiotu działalność bibliotek zakonnych nadal nie ma pełnej dokumentacji ani syntetycznych opracowań, obiektywnie ujmujących zagadnienia książki w tym środowisku¹, a dzieje tych księgozbiorów w XIX wieku najczęściej porusza-

---

¹ Najnowsza bibliografia piśmiennictwa na temat bibliotek kościelnych, licząca 192 pozycje odnoszące się do bibliotek klasztornych, zawiera tylko 13 prac omawiających zbiory żeńskich zakonów. Zob. M. Janiak, K. Bednarska-Ruszajowa: *Archiwa i biblioteki kościelne w publikacjach polskich. Bibliografia*. „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych” 1997, nr 1–2, s. 78–172. Podobne proporcje można zauważyć we wcześniejszych opracowaniach A. Pabina (*Bibliografia piśmiennictwa o polskich bibliotekach kościelnych za lata 1901–1965*. „Studia Theologica Varsaviensia” 1970, R. 8, nr 2, s. 351–368) i R. Żmudy (*Bibliografia piśmiennictwa o polskich bibliotekach kościelnych za lata 1966–1979*. „Studia Theologica Varsaviensia” 1981, R. 19, nr 2, s. 245–284). Dokumentację źródeł odtwarzających zawartość bibliotek prywatnych i instytucjonalnych, w tym zakonnych, podjęło Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, czego efektem są prace Urszuli Paszkiewicz, m.in. *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek*

no w aspekcie historii Kościoła i jego stosunku do państwa² oraz losów poszczególnych wspólnot³.

Większość żeńskich zakonów klauzurowych miała swoje siedziby na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej: na Litwie z Podlasiem (17 wspólnot potrydenckich) i Rusi, po Wołyń i Podole (18 domów klauzuro-

---

ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553–1939). Warszawa 1996; *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 1*. Warszawa 2000; *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510–1939)*. Warszawa 1998. Badania te wykazują podobne proporcje: zarejestrowano tam zaledwie 17 spisów bibliotek klasztorów żeńskich (na ponad 250 męskich). Literatura przedmiotu odnosząca się do kultury książki w środowisku żeńskich klasztorów kontemplacyjnych zob. M. Borkowska: *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*. Warszawa 1996, s. 304–311. Najnowsze opracowania z tego zakresu zob. *Kroniki benedyktynek poznańskich*. Oprac. M. Borkowska, W. Karkucińska, J. Wiesiołowski. Poznań 2001; *Dzieje kapitularne zakonnic świętej matki Brygitty konwentu grodzieńskiego*. Oprac. M. Borkowska, K. Obremski. Toruń 2001; K. Targosz: *Piorem zakonnicy. Kronikarki w Polsce XVII w. o swoich zakonach i swoich czasach*. Kraków 2002; M. Borkowska: *Panny siostry w świecie sarmackim*. Warszawa 2002. Kulturę książki jako dokument duchowości omawiał K. Górski, zob. K. Górski, A. Borkowska: *Historiografia zakonna a wzorce świętości w XVII w.* Warszawa 1975; K. Górski: *Kierownictwo duchowe w klasztorach żeńskich w Polsce XVI–XVIII wieku*. Warszawa 1980; *Pisma ascetyczno-mistyczne benedyktynek reformy chełmińskiej*. Wyd. K. Górski. Poznań 1937; por. także prace tego autora, odnoszące się do duchowości polskich benedyktynek: *Od religijności do mistyki. Zarys dziejów życia wewnętrznego w Polsce*. Lublin 1962; *Zarys dziejów duchowości w Polsce*. Kraków 1986. Stan badań nad dziejami księgozbiorów zakonnych zob. też M. Piđłypczak-Majerowicz: *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*. Wrocław 1996, s. 10–15; por. J. Gwioździk: *Biblioteka panien benedyktynek łacińskich we Lwowie (XVI–XVIII wiek)*. Katowice 2001, s. 9–11.

² Kompleksowe ujęcie zagadnienia losów wspólnot zakonnych w okresie zaborów zob. P.P. Gach: *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*. Lublin 1984; Idem: *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku*. Rzym 1979; Idem: *Geografia strat zakonów polskich w końcu XVIII i w XIX wieku*. Rzym 1980. Opracowania odnoszące się do zaboru austriackiego zob. B. Kumor: *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*. Kraków 1980; W. Chołkowski: *Historia polityczna Kościoła w Galicji za rządów Marii Teresy*. Kraków 1909, T. 1–2 oraz Idem: *Grabieże kościelne w Galicji*. Kraków 1909; Idem: *Historia polityczna dawnych klasztorów panińskich w Galicji (1773–1848)*. Kraków 1916, praca wykorzystująca zbiory Haus-Hof-und Staats Archiv w Wiedniu (zespół Alter Kultus Akten) oraz Idem: *Dzieje klasztorów i monasterów galicyjskich w czasach rozbiorowych*. Kraków 1916. Zob. też J. Krętosz: *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w okresie józefinizmu (1772–1815)*. Katowice 1996.

³ Informacje o poszczególnych klasztorach można znaleźć w pracach: K. Kantak: *Bernardyni w Polsce*. T. 2. Lwów 1933; S. Barącz: *Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce*. T. 2. Lwów 1861, s. 517–526 oraz C. Gil: *Życie codzienne karmelitanek bosych w Polsce w XVII–XIX wieku*. Kraków 1997. Z ogólniejszych opracowań zob. E. Janicka-Olczakowa: *Zakony żeńskie w Polsce*. W: *Kościół w Polsce*. T. 2: *Wiek XVI–XVIII*. Red. J. Kłoczowski. Kraków 1969; M. Borkowska: *Benedyktyнки*. W: *Zakony benedyktyńskie w Polsce. Krótka historia*. Tyniec 1981, s. 143–184; Eadem: *Słownik mniszek bene-*

wych). Ogółem na terenach litewsko-ruskich było w 1772 roku 69 domów zakonnych (w tym czasie w Koronie – 83), rozmieszczonych przede wszystkim w miastach (96 ze 106 miejscowości z klasztorami żeńskimi to duże ośrodki)⁴, zwłaszcza w stolicach diecezjalnych: Lwowie (9 klasztorów klauzurowych) i Wilnie (6 klasztorów)⁵. Były to wspólnoty tradycji franciszkańskiej (bernardynki: Lwów, Kowno, Grodno, Brześć Litewski, Mińsk, Słonim, Wilno), augustiańskiej (dominikanki: Kamieniec Podolski, Nowogródek, Wilno, Żółkiew; brygidki: Lwów, Sambor, Sokal, Brześć Litewski, Grodno, Łuck; duchaczki: Lwów; wizytki: Wilno), mniszej (benedyktynki: Kowno, Mińsk, Nieśwież, Orsza, Słonim, Wilno, Lwów, Drohiczyn, Smoleńsk, Kroże; sakramentki: Lwów; cysterki: Kimbarówka) oraz związane z zakonami żebrzącymi (karmelitanki bose: Wilno, Lwów; karmelitanki dawnej obserwacji: Lwów, Dubno)⁶.

Każda z reguł i konstytucji zakonnych akcentowała znaczenie liturgii i *lectio divina* (duchowego czytania) w życiu mniszki, zgodnie z zasadą *Monasterium sine armario est quasi castrum sine armamentario* – „klasztor bez biblioteki jest jak armia bez broni”. Uwidocznia się to szczególnie w intelektualnej formacji potrydenckich benedyktynek, którym cicha i głośna lektura towarzyszyła od nowicjatu, w trakcie medytacji, rekolekcji, renowacji, posiłków, podróży i pracy ręcznej, po ostatnie chwile życia, a sama umiejętność czytania i pisania była warunkiem przyjęcia do wspólnoty⁷. Mimo znaczenia przypisywanego książce klasztory żeńskie nie wypracowały reguł organizacji zbiorów. Najczęściej na bibliotekę składał się księgozbiór przeznaczony do wspólnego użytku, określane jako konwencki, oraz zbiory specjalne: ksieni, nowicjatu, infirmerii, kapelańskie (pozostałości takiego

---

dyktyńskich w Polsce. Tyniec 1989; *Siostry zakonne w Polsce. Słownik biograficzny*. T. 2. Niepokalanów 1994; Eadem: *Słownik księń benedyktyńskich*. Niepokalanów 1996; Eadem: *Zakony żeńskie w Polsce w okresie potrydenckim*. W: *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X–XX wiek*. Red. H. Gapski, J. Kłoczowski. Lublin 1999, s. 197–243 (tu literatura przedmiotu); M. Borkowska: *Karmelitanki dawnej obserwacji w Polsce. Dzieje zapomnianego zakonu*. „Nasza Przeszłość” 1991, T. 75, s. 91–116.

⁴ E. Janicka-Olczakowa: *Zakony żeńskie w Polsce...*, s. 767–769.

⁵ M. Borkowska: *Zakony żeńskie w Polsce w okresie potrydenckim...*, s. 206, 218. Por. E. Janicka-Olczakowa: *Zakony żeńskie w Polsce...*, s. 743–767, A. Chruszczewski: *Zakony w Polsce w XVII–XVIII wieku*. „Znak” 1965, R. 16, nr 137–138, s. 1607–1608.

⁶ E. Janicka-Olczakowa wymienia na terenach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej 106 miejscowości z klasztorami żeńskimi. Eadem: *Zakony żeńskie w Polsce...*, s. 767–769; por. M. Borkowska: *Zakony żeńskie w Polsce w okresie potrydenckim...*, s. 207.

⁷ Zob. M. Borkowska: *Duchowość benedyktynek polskich jako problem badawczy; Szkic duchowości benedyktynek kongregacji chełmińskiej*. W: *Duchowość zakonna*. Red. J. Kłoczowski. Kraków 1994, s. 13–23; 38–45, M. Borkowska: *Ideal benedyktynki proponowany przez kongregację chełmińską*. „Znak” 1980, R. 32, nr 318, s. 1564–1571.

zbioru w klasztorze benedyktynek z Nieświeża to 60 tytułów w 79 woluminach, głównie w języku łacińskim⁸), w refektarzu, na chórze, w zakrystii, szkole, a także w posiadaniu prywatnym. Ta decentralizacja biblioteki była konsekwencją przeznaczenia i sposobu użytkowania zbiorów, a najpewniej podobne względy praktyczne decydowały o jej funkcjonowaniu i przechowywaniu, zwyczajowo np. umieszczano księgi służące liturgii w zakrystii i na chórze. Były to zarówno teksty właściwe, jak i objaśniające, jak należy spełniać określone czynności w kulcie. Każda zakonnica posiadała brewiarz, a księgami pomocniczymi były psalterz, diurnał, martyrologium i patronał, a także antyfonarz oraz mszał (z dodatkami: lekcjonarzem i ewangeliarzem oraz gradualem). Wykorzystywano także ceremoniarze, rubrycele, rytuały i procesjonały, których uzupełnieniem były utwory paraliturgiczne: różnego rodzaju nabożeństwa, godzinki i koronki do świętych.

Gromadzenie materiałów zarówno w czasie organizowania biblioteki, jak i dalszego uzupełniania księgozbioru odbywało się głównie przez celowy zakup, dary, a także działalność edytorską oraz rękopiśmienne tworzenie i kopiowanie tekstów. W ten sposób świadomie konstruowano pewien warsztat duchowej pracy, w którym dobór poszczególnych tytułów obrazowały preferowane kierunki duchowego kierownictwa oraz akcentowane dziedziny życia mniszek, jak np. udział w liturgii. Jego podstawą była literatura religijna z wszystkich ówczesnych dyscyplin teologicznych, z wyraźną przewagą literatury ascetyczno-mistycznej z zakresu najważniejszych współczesnych szkół duchowości: od hiszpańskiej po włoską i francuską. Ta tendencja do tworzenia pewnego, stale uaktualnianego zasobu literatury „duchowej” wydaje się charakterystyczna dla bibliotek żeńskich zakonów kontemplacyjnych, a prace wychodzące poza ten podstawowy „kanon” piśmiennictwa świadczą o charakterystycznych dla danego zakonu – a nawet klasztoru – kierunkach rozwoju życia wewnętrznego. W ten sposób benedyktynki wybierały dzieła pisarzy jezuickich oraz wczesnych autorów monastycznych (zwłaszcza Jana Kasjana i syryjskich ojców pustyni), karmelitanki sięgały po dzieła św. Teresy Wielkiej, brygidki zaś czytały objawienia swojej założycielki, a wszystkie mniszki korzystały z tekstów dotyczących lokalnego kultu. Księgozbiory obrazują również wpływy zewnętrzne oraz określone potrzeby, możliwości i charakter konkretnego klasztoru. W większości szlacheckich, a nawet magnackich fundacji zakonnych na wschodnich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej nie dziwi zatem obecność świeckiej i ko-

---

⁸ „Inwentarz kościoła i klasztoru benedyktynek nieświeskich...” Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłowskie (dalej: AGAD AR) VIII 323; J. Gwóźdź: *Staropolski księgozbiór panien benedyktynek z Nieświeża. Z dziejów fundacji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki*. W: *Badania księgozbiorów Radziwiłłów. Materiały międzynarodowej sesji Olsztyn 6–7 października 1994 r.* Warszawa 1995, s. 101–110.

ścielnej historiografii, prac z zakresu prawa miejskiego, ekonomii, medycyny, geografii, historii (w tym odnoszących się do aktualnych problemów pogranicza), literatury pięknej⁹.

Zbiory mogły być przechowywane w skrzyniach, a następnie w szczelnie zamykanych armariach, umieszczanych przeważnie we wnękach ścian, oraz w szafach bibliotecznych, niejednokrotnie bogato zdobionych¹⁰. Przykładowo w klasztorze benedyktynek wileńskich w „oratorium zimowym” ogrzewanym szwedzkim kafłowym piecem umieszczona była we framudze „szafa dubeltowa zielono malowana z zamkiem wnętrznym do składu ksiąg”¹¹, benedyktynki nieświeskie dysponowały „szafką zamykającą się, okutą na skład książek”¹², podobnie karmelitanki bose w Wilnie miały „szaf do składu ksiąg zamczystych 2”¹³, umieszczonych na trzecim piętrze, gdzie znajdował się „kurytarz z oknem jednym dużym, po prawej stronie biblioteka z dwoma oknami, piecem i szafami na książki”¹⁴, a benedyktynki lwowskie posiadały pięknie rzeźbioną i malowaną szafę z 1732 roku, na której nad górną, oszkloną częścią, w półowalnym otoku umieszczono wymowną sentencję: „Miey serce w Bogu a w księgach oczy póki śmiertelna mgła nie zaskoczy”¹⁵.

Obecnie trudno jednak ocenić wielkość księgozbiorów poszczególnych klasztorów: w okresie staropolskim wahała się ona od kilkudziesięciu do kilkuset tomów, średnio od 100 do 300 książek¹⁶ i tę prawidłowość potwierdzają księgozbiory żeńskich klasztorów kontemplacyjnych: liczyły od kilkunastu do kilkuset ksiąg liturgicznych¹⁷. Benedyktynki posiadały księgo-

⁹ Na ten temat zob. J. Gwioździk: *Staropolskie biblioteki klasztorów żeńskich na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej*. W: *Кніжная культура Речі Паспалітай*. Мінск 2002, s. 124–136.

¹⁰ J. Osięgłowski: *Konserwacja książki w Polsce...*, s. 24, 26, 94–95, 98.

¹¹ „Opisanie klasztoru panien benedyktynek pod tytułem S. Katarzyny i pod N. 406 w mieście guberskim Wilnie sytuowanego”. Archiwum Benedyktynek Wileńskich w Żarnowcu, sygn. A 7.

¹² AGAD, AR, VII, k. 12.

¹³ Rosyjskie Historyczne Archiwum Państwowe w Sankt Petersburgu (dalej: RGIA) f. 822, d. 2983, k. 225.

¹⁴ RGIA, f. 822, d. 2951, k. 119.

¹⁵ Zob. J. Gwioździk: *Biblioteka panien benedyktynek...*, s. 69.

¹⁶ Por. M. Piótyczak-Majerowicz: *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne...*, s. 47–50. O wielkości bibliotek decydowały głównie usytuowanie klasztoru w dużym mieście oraz prowadzone przez zakonników szkoły, toteż kolekcje ponadpięciotysięczne zgromadzili jezuita, dominikanie, bernardyni i bazylianie.

¹⁷ Zob. M. Radwan: *Repertorium wizytacji kościołów i klasztorów w archiwach petersburskiego Kolegium Duchownego (1797–1914)*. Lublin 1998; Idem: *Repertorium archiwów archidiecezji mohylewskiej i diecezji mińskiej*. Lublin 2001. Dane według akt wizytacyjnych w zbiorach RGIA f. 822: opis 12, w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku (dalej: NGIAB) 1781, d. 32, w Litewskim Państwowym Archiwum

zbiory różnej wielkości, np.: w Drohiczynie ok. 140 pozycji, w Mińsku ok. 30 tytułów, w Nieświeżu ksiąg konwenckich 437, łacińskich 276, innych 91, w Wilnie 541 ksiąg, we Lwowie zaś ok. 1400 woluminów¹⁸. Wizytki wileńskie miały 53 książki polskie i po kilkanaście francuskich, niemieckich i włoskich, łącznie 1124 ksiąg¹⁹. Brygidki w Łucku zgromadziły 11 tytułów ksiąg liturgicznych, 8 w refektarzu, 15 medytacji, książek rekolekcyjnych zaś 30 i pozostałych 132, we Lwowie 98 dzieł, w Wilnie ok. 122 woluminów, w Sokalu 33 dzieła w 68 woluminach, w Samborze zaś 31 dzieł w 54 woluminach²⁰. Bernardynki miały: w Mińsku „księgi chorowe i refektarskie”, w Słonimiu 11 tytułów ksiąg liturgicznych, we Lwowie ok. 40 dzieł, w Grodnie 17 woluminów ksiąg liturgicznych²¹, lwowskie dominikanki zgromadziły 328 dzieł w 502 tomach, tamtejsze duchaczki ok. 60 tomów, a sakramentki 396 starych druków²². Karmelitanki dawnej obserwancji we Lwowie miały 520 dzieł w 808 tomach, a karmelitanki bose 522 dzieła²³.

Na zasobność zakonnych bibliotek oddziaływało wiele czynników, jak sytuacja finansowa konwentu, polityka gromadzenia zbiorów, prowadzona działalność formacyjna, szkolna, duszpasterska i apostołska, a zwłaszcza losy wspólnoty, z którymi w dużej mierze były zbieżne dzieje bibliotek. Wpływały na nie głównie klęski żywiołowe oraz zniszczenia i grabieże wojenne. Szczególne zagrożenie stanowiły pożary, które niejednokrotnie całkowicie niszczyły zabudowania miejskie i zakonne. W ten sposób 2 czerwca 1737 roku benedyktynki wileńskie straciły „chór, mszały, oratorium i bibliotekę, wszystkie oficyny i budynki”, a 17 maja 1778 roku spłonęły kościoły i klasztory lwowskich benedyktynek rytu ormiańskiego oraz tamtejszych księży dominikanów²⁴. Wiele klasztorów uległo zburzeniu w wyniku wojen moskiewskich, kozackich, szwedzkich i tureckich, a następnie przemieszczenia wojsk

---

Historycznym w Wilnie (dalej: LPAH) oraz Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie.

¹⁸ RGIA, f. 822, s. 12, d. 2964, d. 3575, 3496. Zob. LPAH, f. 1781, op. 32, d. 187, spis z 1857 roku 680 tytułów, wizytacja klasztoru wileńskiego z 1813 roku z Żarnowcu; J. Gwioździk: *Biblioteka opactwa pw. Wszystkich Świętych lwowskich benedyktynek. Katalog starych druków i rękopisów* [w druku].

¹⁹ RGIA, f. 822, d. 12, s. 1584, LPAH w Wilnie, rps F 694, op. 1, d. 3680 (1822 r.).

²⁰ RGIA, f. 822, d. 12, s. 3081, CPAH we Lwowie, rps F 146, op. 84, s. 1587, LPAH w Wilnie, F 694, op. 1, d. 4020.

²¹ RGIA, f. 822, d. 12, s. 3510, d. 2966, CPAH we Lwowie, rps F 146, op. 84, spr. 1587, LPAH w Wilnie, F 694, op. 1, d. 4020.

²² CPAH we Lwowie, rps F 146, op. 84, spr. 1587.

²³ CPAH we Lwowie, rps F 146, op. 84, spr. 1587, Biblioteka Narodowa, rps Akc. 10797.

²⁴ *Kościół i klasztor pp. benedyktynek w Wilnie*. „Pamiętnik Religijno-Moralny” 1858, T. 17, s. 498; Rękopiśmienna kronika na kartach *Reguły* z 1601 roku (w rękach prywatnych). O ucieczkach mniszek w okresie wojen XVII wieku w świetle kronik zakonnych zob. K. Tar-gosz: *Piórem zakonnicy...*

napoleońskich i rosyjskich, kiedy to zabudowania zakonne były wykorzystywane na lazarety czy wojskowe magazyny, np. w Mińsku i Grodnie na ten cel przejęto m.in. konwenty benedyktynek i bernardynek. Biblioteka wileńskich karmelitanek bosych w 1820 roku składała się z kilkunastu duchownych ksiąg, „których w wizycie w roku 1804 odbywanej pokazano kilkadziesiąt, a teraz jako po pamiętej 1812 roku wojnie nad kilkakrotnie więcej nie znajdzie się”²⁵.

Dopiero jednak XIX wiek przyniósł planowe, systematyczne rozpraszenie, przemieszczanie i niszczenie księgozbiorów zakonnych, związane z likwidacją klasztorów kontemplacyjnych na terenach wcielonych do państw zaborczych. Do lat dwudziestych XIX wieku procesy kasacyjne miały charakter ideologiczno-ekonomiczny, następnie zaś głównie polityczny, antykościelny²⁶. Ogółem od I rozbioru Polski do końca wieku życie zakonne zostało praktycznie całkowicie zlikwidowane w zaborze pruskim, w zaborze rosyjskim zniesiono 423 domy męskie (98,8%) oraz 76 żeńskich (93,6%), a w austriackim w sumie 64% domów męskich i 13,6% żeńskich²⁷. Niektóre miasta zostały zupełnie pozbawione zakonów, w tym – jak np. Mińsk – nawet ośrodki dawniej będące siedzibami wielu konwentów²⁸. Zakładając, że w każdym klasztorze funkcjonował pewien zestaw ksiąg, dane te dają pewne wyobrażenie o rozmiarach wieloletniego, planowego rozpraszania monastycznych kolekcji bibliotecznych.

W Cesarstwie Rosyjskim kasaty przebiegały etapami: od 1832 roku, w latach 1836–1843 oraz 1864–1879, doprowadzając do całkowitej likwidacji zakonów obu Kościołów: łacińskiego i unickiego. Radykalne zmiany w sprawach zakonnych nastąpiły po 1820 roku. Do tego czasu obowiązywało „Urządzenie dla rzymskokatolickiego duchowieństwa”, podpisane w Petersburgu przez Aleksandra I, który m.in. nakazywał wizytatorom spisywanie stanu klasztornych bibliotek. Egzekucja następnego ukazu carskiego z 17 lipca 1832 roku doprowadziła do skasowania 196 konwentów z 325 działających (19 zakonów). Najpierw należało sporządzić spisy ich mienia, które wraz z inwentarzami i katalogami bibliotecznymi były przesyłane do Departamentu Wyznań Obcych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i izb skarbowych. Księgozbiory postanowiono rozdzielić między szkołami, bibliotekami gubernialnymi i władzami kościelnymi. Cenniejsze lub zakwestionowane przez cenzurę fragmenty tych kolekcji przekazywano do Departamentu Wyznań i Obrzędów w Petersburgu (gdzie spłonęły w 1862 roku) i innych bibliotek. Przykładowo Uniwersytet Pe-

²⁵ RGIA, f. 822: *Римско-католическая Духовная Коллегия*, op. 12, d. 2951, k. 119.

²⁶ P.P. Gach: *Mienie polskich zakonów...*, s. 5–11.

²⁷ P.P. Gach: *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej...*

²⁸ E. Janicka-Olczakowa: *Zakony żeńskie w Polsce...*, s. 767–769.

tersburski otrzymał 6260 tomów, a moskiewski – 454 tomy. Do Departamentu oddano 3056 tomów, a pozostałości kolekcji trafiły do handlu antykwarycznego w Petersburgu.

W praktyce duże fragmenty księgozbiorów zakonnych sprzedawano antykwariatom, prywatnym kolekcjonerom czy składom makulaturowym (na wagę, jako rzeczy bez wartości), część zaś palono. Brak jednolitych przepisów wykonawczych i opieki nad przemieszczanymi zbiorami ułatwiał rozkradanie dużych ich partii, np. taki los spotkał księgozbiory bazylianów, franciszkanów konwentualnych i pijarów w Drohiczyńce oraz dominikanów w Mereczu (z 865 książek w niewyjaśnionych okolicznościach zginęło 538); podobnie już po sporządzeniu wykazów „izczeszła” cała biblioteka dominikanów w Połonce²⁹.

Bezpośrednio poklasztornymi bibliotekami zajmowały się komitety do spraw księgozbiorów w Wilnie, Mińsku, Grodnie, Witebsku, Mohylowie i Smoleńsku. Przykładowo z 14 zniesionych klasztorów guberni grodzieńskiej projektowano przekazanie 3623 książek duchowieństwu, 2328 zakładom szkolnym, a 699 woluminów do biblioteki gubernialnej w Grodnie. Gubernator miński uznał zaś, że księgozbiory poklasztorne najpierw należy poddać ścisłej cenzurze, następnie prace z dziedziny teologii, filozofii i historii kościoła przekazać mińskiemu prawosławnemu seminarium, książki odnoszące się do obrządku Kościoła rzymskokatolickiego – tamtejszemu seminarium, a pozostałe „zniszczyć wszystkie bez wyjątku lub przesłać do Cesaarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu”³⁰. Los tych przejmowanych zbiorów był również niepewny: „[...] w 1864 roku w archiwum mińskiego urzędu gubernialnego ani z innych źródeł oraz od biskupstwa rzymskokatolickiego ostatecznie nie można [było] stwierdzić nic pewnego o wymienionych bibliotekach, niektórzy zresztą stróżowie zeznają, że wszystkie wymienione książki spaliły się w czasie pożaru w 1841 lub 1842”³¹.

Od 1864 roku w związku z ukazem kasacyjnym o likwidacji zakonów postępowało dalsze uszczuplanie ich księgozbiorów. W zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1864–1867 skasowano 42 z 47 domów 14 zakonów, znosząc 423 domy³². Były to zbiory nie tylko przemieszczane, lecz nawet celowo niszczone. Przykładowo spalono zakwestionowanych przez

---

²⁹ B. U s s a s: *Z dziejów grabieży i niszczenia polskiego mienia kościelnego przez Rosjan w świetle świadectw rosyjskich (1655–1925)*. Cz. 1–2. „Przegląd Powszechny” 1936, R. 53, t. 210, nr 4–5.

³⁰ M. Szulkin: *Zamykanie bibliotek polskich na Litwie po r. 1863*. „Przegląd Historyczny” 1932, Seria 2, T. 10, s. 85.

³¹ Ibidem, s. 86.

³² W okresie przedwojennym w materiałach źródłowych zawarto informacje o 47 kolekcjach domów zakonnych męskich, a w odniesieniu do 144 były to niktę wzmianki. Zob. B. U s s a s: *Z dziejów grabieży i niszczenia...*, s. 200; *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny*

cenzurę jako „niepriliczojnie” 191 egzemplarzy „Głosu Obywatela” z 1785 roku (3 woluminy przekazano do Petersburga). W sprawozdaniu z 12 stycznia 1865 roku z powiatu słonimskiego podano, że bibliotekę bernardynów w Słoniwie rozdzielono w następujący sposób: książki świeckie oddano kuratorowi szkoły szlacheckiej Dubniekowowi, a wykaz tekstów religijnych sporządził policyjny dozorca Orłowski. Los takich zbiorów także był różny, o czym świadczą datowane 22 czerwca 1867 roku pismo dyrektora szkół grodzieńskich Bałwanowicza, pytającego, jak postąpić z polskimi książkami w miejscowym gimnazjum. Kurator naukowy polecił je usunąć i zniszczyć (pismo z 3 lipca 1867 roku).

Zgodnie z zarządzeniami dyrektorów Departamentu Wyznań Obcych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w sprawach konfiskaty mienia kościelnego³³ cenne księgozbiory wraz katalogami i inwentarzami były wywożone do Petersburga i w głąb Rosji. Przykładowo od 1850 roku corocznie przez kilkanaście lat Józef Małyszewicz przekazywał do Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu rzadkie druki i rękopisy ze skasowanych klasztorów grodzieńszczyzny, których liczba przekracza kilka tysięcy druków i kilkaset rękopisów.

W polityce kościelnej Austrii kierunek tzw. józefinizmu polegał na dążeniu do podporządkowania Kościoła autokratycznemu państwu, zgodnie z przyjętym przez władzę prawodawstwem, w duchu ideałów oświeceniowych³⁴. Na terenie Galicji nabrał on specyficznego znaczenia: rozporządzenia zmierzały do ograniczenia majątków i dochodów klasztornych, w tym prawa nabywania nieruchomości majątkowych i pobierania czynszów, zakazu erygowania nowych fundacji, ustalenia wieku profesji (na 24 lata) oraz przyjęcia dla każdego klasztoru określonej liczby nowicjuszy, zniesienia egzempcji zakonnej i wprowadzenia jurysdykcji biskupiej czy nakazu wizytacji klasztorów przez świeckich komisarzy³⁵. Akceptowano jedynie domy pożyteczne dla społeczeństwa, a tę użyteczność rozumiano w sensie prak-

---

w latach 1861–1915. *Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*. Oprac. P. Kubicki. Cz. 2: *Dawna Litwa i Białoruś*. Sandomierz 1938.

³³ Zresztą w 1901 roku uznanymi za nieprawne. Zob. B. U s s a s: *Z dziejów grabieży i niszczenia...*, 61.

³⁴ W historiografii wyróżnia się 3 etapy józefinizmu: początkowy – lata 1760–1769, rozwój w okresie 1770–1790 oraz schyłek – lata 1790–1820. Por. S. Grodziski: *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*. Wrocław–Kraków 1971, s. 119. W odniesieniu do archidiecezji lwowskiej przyjmuje się daty: 1772 jako granicę I rozbioru Polski i rok 1815, kiedy w Austrii dochodzi do tzw. restauracji katolickiej, z najintensywniejszym okresem lat 1780–1790. Por. J. Krętosz: *Archidiecezja lwowska...*, s. 13; tam także literatura przedmiotu dotycząca józefinizmu w różnych jego aspektach.

³⁵ Por. zbiór rozporządzeń Józefa II, dotyczących spraw kościelnych: *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Josephs des II für die KK Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze*. Wien 1781–1790, Bd. 1–18. Omówienie dekretów i praktyki ich wprowadzania zob. P.P. Gach: *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej...*, s. 22–36.

tycznym, np. opieki zdrowotnej, duszpasterstwa, szerzenia oświaty (przy czym szkoły miały być państwowe i laickie)³⁶. Dla pozostałych klasztorów opracowano plan ich kasaty podany do publicznej wiadomości 28 lutego 1782 roku³⁷. Pierwszy etap kasat objął lata 1782–1786, a drugi lata 1787–1795. Gubernator Galicji hr. Józef Brigiddo 25 stycznia 1782 roku wyszczególnił na podległym sobie terenie 6 klasztorów żeńskich, przeznaczonych dekretem z 12 stycznia 1782 roku do kasaty. O panującej wówczas we Lwowie atmosferze świadczy korespondencja z 7 stycznia 1782 roku jezuita, spowiednika lwowskich benedyktynek łacińskich, Kazimierza Mazurkiewicza³⁸:

[...] niezmiernie zadziwiłem się fałszywym nowinom [...] jakoby zakonnice tutejsze znosić miano [...]. Wszystkie te postrachy stąd poszły, że ktoś w Widniu [!] wydrukował pewne projekta na reformacją mniszek, ale ta jest od Dworu odrzucone, owszem z samego Widnia [!] upewnienie nadeszło, aby temu nie wierzone, owszem wszystkim zakonom przyrzekają pokój i my tu z łaski Boga najwyższego wesoło zaczęli rok nowy i mamy w Bogu ufność, że go spokojnie przebędziemy [...].³⁹

Tymczasem już 3 lutego przewidziano i przeprowadzono jednoczesne zniesienie lwowskich karmelitanek bosych i dawnej obserwacji oraz bernardynek, mimo kierowanych przez nie ze względu na prowadzoną tam działalność wychowawczą odwołań do arcybiskupa lwowskiego⁴⁰. Mniszki zamieszkały w prywatnych domach we Lwowie, część przeszła do innych zakonów (jak 8 karmelitanek dawnej obserwacji do benedyktynek lwowskich⁴¹), inne zaś zdecydowały się opuścić Lwów, jak karmelitanki bose, które wyjechały „za kordon” do Warszawy i Krakowa. W ten sposób dobiegły końca dzieje ich lwowskiej wspólnoty, której księgozbiór liczył 522 pozycje⁴².

³⁶ Na ten temat zob. J. Krętosz: *Archidiecezja lwowska...*, s. 277–296; W. Chotkowski: *Historia polityczna...*, cz. 4, s. 172–186.

³⁷ P.P. Gach: *Geografia strat zakonów...*, s. 12.

³⁸ Był to kanonik lwowski, pełniący funkcje w konsystorzu biskupim, były profesor rektoryki (1759–1760), kaznodzieja i prefekt kościoła i bursy muzycznej w rodzinnym Samborze (1760–1761) i Krasnymstawie. Biogram zob. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. Oprac. L. Grzebień i in. Kraków 1996, szp. 413.

³⁹ *Listy X. Mazurkiewicza ex-jezuita do Antoniny z Potockich Rzewuskiej wojewodziny wołyńskiej (1778–1795)*. Archiwum Prowincji Małopolskiej Societatis Jesu w Krakowie, sygn. 25, s. 91–92 (list z 7 stycznia 1782 roku).

⁴⁰ W. Chotkowski: *Historia polityczna dawnych klasztorów...*, s. 30, 35.

⁴¹ Zob. M. Borkowska: *Karmelitanki dawnej obserwacji...*, s. 100.

⁴² *Verzeichnis bei in dem aufgehobenen Barfüssigen Carmeliten Nonnen Kloster auf den Lembergen*. Biblioteka Narodowa, rps 10.797, k. 28–35.

Dalsze prace związane z kasatą podjęto 10 marca 1782 roku, a 13 czerwca zaproponowano zniesienie we Lwowie kanoniczek regularnych od Ducha Świętego, tzw. duchaczek (w styczniu 1783 roku przeniosły się do klasztoru szarytek⁴³) oraz dominikanek i brygidek, co potwierdzono dekretem z 24 czerwca 1782 roku. Ich majątek przeszedł na własność funduszu religijnego, nieruchomości zaś sprzedano na licytacji, a kościół zamknięto („która chce mszy św. słuchać musi pójść do XX. Augustianów, bo już wszystkie po świecku przebrane”⁴⁴). W inwentarzu wyszczególniono także księgozbiór zakonny⁴⁵.

Zgodnie z zarządzeniem Kancelarii Nadwornej z 15 stycznia 1782 roku specjaliści sporządzali takie katalogi książek w każdym likwidowanym konwencie, ze wskazaniem cenniejszych dokumentów, rękopisów i starych druków, które należałoby przekazać Bibliotece Nadwornej (Hofbibliothek) w Wiedniu (tam trafiło najwięcej książek i rękopisów poklasztornych). W rozporządzeniu z 23 września tegoż roku nakazywano oddawanie bibliotek i archiwów po zniesionych konwentach najbliższej położonej bibliotece liceum lub uniwersyteckiej (po roku 1785 Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie). Biblioteki klasztorne Galicji przy poparciu Stanisława Augusta i prymasa Michała Poniatowskiego penetrował Tadeusz Czacki, późniejszy twórca księgozbioru Liceum w Krzemieńcu, a Ossoliński, który jeszcze po 1807 roku często przyjeżdżał do Krakowa – według naocznego świadka – z wielkim łakomstwem oglądał dawne szpargały i stare książki, które Czacki po dawnych klasztorach i zakrystiach kościelnych nałowił. Duplikaty trafiały na aukcje oraz do bibliotek państwowych, kościelnych i prywatnych⁴⁶. Część księgozbiorów dostała się do klasztorów innych zakonów, bibliotek parafialnych i seminarijnych.

Od I rozbioru przez wiek XIX zasadniczo zmieniła się sytuacja żeńskich klasztorów kontemplacyjnych na terenach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, co znalazło bezpośrednie odzwierciedlenie w dziejach gromadzonych tam kolekcji bibliotecznych. Kasaty wpłynęły na przemieszczenia przynajmniej części księgozbiorów w wyniku przenoszenia mniszek do innych domów w ramach tego samego zakonu bądź do tzw. centralnych zakonów: w ten sposób w księgozbiorze lwowskich benedyktynek znalazły się druki

⁴³ J. Krętosz: *Archidiecezja lwowska...*, s. 279; W. Chotkowski: *Historia polityczna dawnych klasztorów...*, s. 105–108. *Listy X. Mazurkiewiczza...*, s. 153 (15 stycznia 1783 roku).

⁴⁴ J. Krętosz: *Archidiecezja lwowska...*, s. 279; W. Chotkowski: *Historia polityczna dawnych klasztorów...*, s. 109–111. *Listy X. Mazurkiewiczza...*, s. 153 (15 stycznia 1783 roku).

⁴⁵ *Consignation einer bei dem aufgehobenen Exbrigittineren Nonnen Kloster zu lemburg [...] gefundenen Büchern*. Biblioteka Narodowa, rkps 10.788, k. 1–3.

⁴⁶ Zob. P.P. Gach: *Geografia strat zakonów...*, s. 12–13, 68–69.

i rękopisy likwidowanych klasztorów karmelitanek (z Lublina, Lwowa i Wilna) oraz dominikanek i bernardynek (z Lublina i Lwowa), a także brygidek ze Lwowa, Sambora i Sokala⁴⁷. W pozostałościach biblioteki benedyktynek wileńskich w Żarnowcu znajdują się prace mniszek mińskich i grodzieńskich brygidek. Do klasztoru wileńskich benedyktynek przeniesiono mniszki nieświeskie św. Benedykta (poprzednio łącznie z zakonniceami z Mińska przebywały w Kimbarówce i u brygidek w Grodnie), a następnie miejscowe bernardynki i karmelitanki bose⁴⁸. Zbiórczym klasztorem był też dom cysterek w Kimbarówce, zlikwidowany w 1885 roku⁴⁹, a mniszki z terenu Galicji miały zamieszkać w klasztorze po klaryskach w Starym Sączu.

Inna była sytuacja klasztorów kontemplacyjnych, zachowanych przez większą część XIX wieku lub przeniesionych do Polski dopiero po 1946 roku⁵⁰: ze względu na zmianę funkcji powiększały się tam księgozbiory szkolne, a zbiory konwenckie uzupełniano o najniezbędniejszą literaturę, służącą realizacji zakonnego powołania (w analizowanych zbiorach benedyktynek lwowskich i wileńskich było to średnio od kilku do kilkanastu pozycji XIX-wiecznych).

Kasaty doprowadziły do znacznego rozproszenia i zniszczenia księgozbiorów zakonnych. W sytuacji niewystarczających badań proveniencyjnych obecnie trudno ustalić liczbę zachowanych egzemplarzy z tych zbiorów w bibliotekach Ukrainy, Rosji i Austrii, gdzie najczęściej były przechowywane. Ze względu na specyfikę gromadzonych materiałów (głównie o charakterze religijnym, a nie naukowym), można domniemywać, że część księgozbiorów w ogóle uległa zniszczeniu⁵¹.

⁴⁷ J. Gwioździk: *Biblioteka pańien benedyktynek...*

⁴⁸ M. Borkowska: *Słownik mniszek...*, s. 122.

⁴⁹ Zob. P.P. Gach: *Mienie polskich zakonów...*; Idem: *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej...*, s. 199 i n.

⁵⁰ Zob. *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*. Red. B. Bieńkowska. Poznań 1998, s. 307, 611 (benedyktyнки lwowskie i wileńskie).

⁵¹ W tej sytuacji jedynym źródłem poświadczającym ich wielkość – i straty – są nakazywane przez władze spisy inwentarzowe w aktach wizytacyjnych.

JOLANTA GWIOŹDZIK

**History of contemplative convents of the eastern land
of historical Nobles' Commonwealth in 19th century**

Summary

The majority of enclosed convents were seated in the eastern areas of the historical Nobles' Commonwealth. Each of the rules and monastic constitutions put emphasis on the significance of liturgy and *lectio divina* – spiritual reading in the life of the community. Book collections presented the development of intellectual culture in the convents; these book collections were at the same time an indication of the level and quality of a convent, constituted a subscribed and realized system of monastic values and were associated with the spirituality of the times. The article presents the rules of organization of libraries, especially the planned decentralization of collections, problems of collecting, studying, and storage, as well as their content resources. Special attention was paid to the history of book collection, with emphasis of annulments on their scattering and destruction.

ИОЛАНТА ГВИОЗДЗИК

**История собраний книг женских созерцательных монастырей
на восточных землях давней Речи Посполитой в XIX веке**

Резюме

Большинство женских созерцательных монастырей было расположено на восточных рубежах давней Речи Посполитой. Каждый из орденских уставов подчеркивает значение литургии и *lectio divina* – духовного чтения в жизни общины. О развитии умственной культуры в женских монастырях свидетельствовали создающиеся и хранящиеся там собрания книг – показатель ее уровня и качества, признаваемой и реализуемой системы монашеских ценностей, а также ценностей, связанных с духовной жизнью эпохи. В статье обсуждаются правила организации библиотек, прежде всего плановой децентрализации собраний, проблемы, связанные с их собиранием, составлением и хранением, а также их содержание. Особое внимание уделяется истории собраний книг и подчеркивается влияние ликвидаций на процесс их рассеивания и уничтожения.